

Hanna Appel

(Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland)

<https://orcid.org/0000-0002-0342-3469>

e-mail: hanna.appel@umk.pl

Contra spem spero? Ostatnia polityczna walka Cyclerona

Contra spem spero? Cicero's Last Political Struggle

ABSTRACT

The aim of this article is to show how Marcus Tullius Cicero's hope for the restoration of the republic after Caesar's assassination changed in the last years of his life. The author analyses the information contained in Cicero's surviving letters and philosophical writings from that period. Their message is not unambiguous, which means that they can be interpreted in different ways today. Cicero was not a supporter of Caesar's dictatorship, but after his assassination, he was aware that tyranny continued and that the chances of rebuilding the republic were slim. Nevertheless, he undertook a final struggle, in which his weapons were speeches against Antony and philosophical writings, the content of which shows many similarities to Cicero's thoughts expressed in the Philippics. The orator did all this to prove that he deserved to be remembered by posterity.

Key words: Philippics, Caesarian Speeches, Mark Antony, struggle after Caesar's death

PUBLICATION INFO				
			 UNIWERSYTET MIAST COPIERNICOWSKIE	e-ISSN: 2449-8467 ISSN: 2082-6060
				
THE AUTHOR'S ADDRESS: Hanna Appel, the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń, 1 Bojarskiego Street, Toruń 87-100, Poland				
SOURCE OF FUNDING: Statutory Research of the Institute of History and Archival Sciences of the Faculty of History of the Nicolaus Copernicus University in Toruń				
SUBMITTED: 2024.06.20		ACCEPTED: 2025.07.31		PUBLISHED ONLINE: 2025.10.31
WEBSITE OF THE JOURNAL: https://journals.umcs.pl/rh		EDITORIAL COMMITTEE e-mail: reshistorica@umcs.pl		
 DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS				

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest pokazanie, jak zmieniała się nadzieja Marka Tulliusza Cicerona w ostatnich latach jego życia na odzyskanie republiki po zabójstwie Cezara. Autorka analizuje informacje zawarte w zachowanych listach i pismach filozoficznych Cicerona pisanych w tym czasie. Ich przekaz nie jest jednoznaczny, co powoduje, że mogą być one współcześnie różnie interpretowane. Choć Ciceron nie był zwolennikiem dyktatury Cezara, to po jego zamordowaniu był świadom tego, że tyrania jednak dalej trwa i szanse na odbudowanie republiki są niewielkie. Mimo to podjął ostatnią walkę, w której oręż stanowiły mowy przeciwko Antoniuszowi oraz pisma filozoficzne, których treść wykazuje wiele podobieństw do myśli Cicerona wyrażonych w Filipikach. A wszystko to mówca czynił po to, by dowieść, że zasłużył na pamięć potomnych.

Słowa kluczowe: Filipiki, Mowy Cezariańskie, Marek Antoniusz, walka po śmierci Cezara

Marek Tulliusz Ciceron, największy rzymski mówca, był ikoną republikanizmu i zagorzałym wrogiem tyranii. Dlatego czasy dyktatury Cezara były dla niego trudnym doświadczeniem. Wydawało się jednak, że nawet wówczas Ciceron miał jeszcze nadzieję na powrót republiki, co można wyraźnie dostrzec w wygłoszonej w 46 r. p.n.e. tzw. cezariańskiej mowie *Pro Marcello*¹. Po długim okresie milczenia mówca postanowił je przerwać i powiedzieć o tym, o czym myślał, mówił i pisał w swoich dziełach przez ostatnie lata. Z wnikliwej analizy mowy wynika, że zawiera ona te myśli i poglądy, jakie mówca przedstawił w napisanej pięć lat wcześniej rozprawie filozoficznej *De re publica*. Zapewne w 46 r. Ciceron dostrzegł możliwość naprawy rzeczypospolitej okaleczonej przez wojnę domową, a może nawet, na krótką chwilę, błysnęła mu nadzieja na współpracę z Cezarem². Podczas lektury kolejnej jego mowy (również tzw. mowy cezariańskiej), wygłoszonej w obronie Ligariusza, wciąż jeszcze można uchwycić nutę jego optymizmu i wiary w lepszą przyszłość Rzymu, ale przede wszystkim można zauważyć chęć wsparcia Cezara w jego polityce, postrzeganej jako pojednawcza. W listopadzie 45 r. Ciceron na prośbę Cezara po raz kolejny wygłosił mowę obrończą, tym razem jednak w osobliwych okolicznościach, bo w domu dyktatora i tylko w jego

¹ Na temat tej mowy np. vide: T. Banach, *Juliusz Cezar – tyran czy nadzieja Rzeczypospolitej? Analiza mowy pro Marcello Marka Tulliusza Cicerona*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2021, 121, s. 11–27; H.C. Gotoff, *Cicero's Caesarian Orations*, w: *Brill's Companion to Cicero*, red. J.M. May, Leiden 2002, s. 219–272. Mowa *Pro Marcello* jest przez historyków bardzo różnie interpretowana; w tej kwestii przyjmuję poglądy T. Banacha, *op. cit.*, z którymi się zgadzam.

² Vide: S. Rochlitz, *Das Bild Caesar's in Cicero "Orationes Caesarianae"*. *Untersuchungen zur sapientia und clementia Caesaris*, Frankfurt 1993, s. 112–114. Cf. T. Notari, *Staatsdenken und Rhetorik in Ciceros Marcelliana*, „Fundamina” 2010, 16, 2, s. 74–78. Według K. Tempest, *An Ethos of Sincerity: Echoes of the "Republica" in Cicero's "Pro Marcello"*, „Greece & Rome” 2013, 60, 2, s. 264, Ciceron dostrzegł okazję do odzyskania jakiejś formy politycznego wpływu.

obecności. Bronił wówczas Dejotara (współcześni badacze nazywają go królem Galacji)³, oskarżonego przez własnego wnuka, Kastora, o to, że przygotował zamach na Cezara w 47 r. Ta mowa, nazywana „najbardziej zaskakującą z mów Cycerona”⁴, współcześnie jest interpretowana wyjątkowo skrajnie. Niektórzy badacze uznają ją za wyraz lojalności Cycerona wobec Cezara, inni natomiast uważają, że mówca próbował ostrzec dyktatora przed tym, co jednak ostatecznie się stało w Idy Marcowe⁵. Z pewnej perspektywy można tę mowę potraktować nawet jako ostatnią, w której republikańskim przyjaciółom mówca sygnalizuje swoje poglądy.

Nastroje Cycerona w ostatnich miesiącach panowania Cezara najwymowniej przedstawia list mówcy do Kuriusza, napisany na początku stycznia 44 r. Cyceron informuje w nim przyjaciela o tym, że w ostatnim dniu grudnia zmarł Kwintus Fabiusz Maksymus, a na jego miejsce na 16 godzin został mianowany przez Cezara jeden z dawnych jego legatów, Kaniniusz Rebillus. Podobno mówca rzekł wtedy do przyjaciół: „śpieszmy powinszować konsulatu Rebilowi, bo nim go znajdziemy, przestanie nim być”. Cyceron żartobliwie puentuje, że podczas owego konsulatu nikt nie jadł śniadania. Mimo tych dowcipnych uwag, mówcy wcale nie było do śmiechu. Z jego słów skierowanych do przyjaciela wynika, że był raczej bezradny i wyraźnie załamany tym, co się stało z jego krajem. Píše mianowicie: „Wydaje ci się to śmieszne, bo cię tu nie ma, gdybyś był i to widział, nie mógłbyś powstrzymać łez. A co dopiero gdybym ci resztę opisał, bo podobnych rzeczy jest co niemiara, których nie mógłbym znieść, gdybym nie schronił się do portu filozofii”⁶.

Widać zatem wyraźnie, że Cyceron nie tylko stracił już całą nadzieję na przywrócenie republiki, ale też pogodził się z takim stanem rzeczy i wycofał się z aktywności politycznej na rzecz pisania dzieł filozoficznych⁷, co mogło dawać mu poczucie jakiegoś bezpieczeństwa.

³ Vide: V. Parker, *Deiotarus: zur Karriere eines Römischen Klientelkönigs*, „Electrum” 2018, 25, s. 188; H. C. Gotoff, *op. cit.*, s. 251.

⁴ Vide: H. C. Gotoff, *op. cit.*, s. 251.

⁵ Tu np. K. Kumaniecki, *Literatura Rzymska. Okres Cyceroński*, Warszawa 1977, s. 279–280; V. Parker, *op. cit.*, którego interpretacja mowy jest wyjątkowo skrajna. Stanowisko przeciwne zajmują np. A. Peer, *Cicero's Last Caesarian Speech: The Pro rege Deiotaro as a final Warning before the Ides of March*, w: *Studies in Latin Literature and Roman History*, t. 14, red. C. Deroux, Bruxelles 2008, s. 189–208; H. Botermann, *Die Generalabrechnung mit dem Tyrannen. Ciceros Rede für den König Deiotarus*, „Gymnasium” 1992, 99, s. 320–344.

⁶ Cic. *Fam.* 7.30 (Listów Marka Tulliusza Cycerona ksiąg ośmiro, t. 2, tłum. E. Rykaczewski, Poznań 1873).

⁷ Plutarch z Cheronei, *Cyceron*, w: *Cztery Żywoty*, tłum. i komentarze M. Brożek, wyd. 2, Warszawa 2003, 40 [dalej Plut. *Cic.*]: „Cyceron odsunął się od życia politycznego i poświęcał swój czas nauczaniu młodych ludzi pragnących poznać filozofię [...]”. Cyceron,

Kiedy w Idy Marcowe 44 r. Cezar został zamordowany, Ciceron wyraził radość z tego powodu, ale czuł, że jego dawna republika nie została przywrócona mimo odzyskanej wolności⁸. Z listów słanych wówczas do Attyka wynika, że Ciceron czuł się bardzo niepewny (Att. 14.7), często powtarzał, że mimo pozbycia się tyrana tyrania pozostała⁹, a zabójstwo Cezara dało tylko radość i poczucie odwetu za doznane cierpienia. „Jakiż to piękny czyn, ale nie zakończony”, pisał rozgoryczony mówca! (Att. 14.12.1). Niedługo później, bo w kwietniu 44 r., powtarzał, że nie ma się czym cieszyć, skoro po zabiciu tyrana nadal nie ma wolności, a co gorsza, można zaufać jedynie losowi¹⁰ (a los bywa przecież zmienny). W następnym miesiącu sytuacja wcale się nie zmieniła, a Ciceron pisał do Attyka, że, podobnie jak on, niepokoi się o kolejne działania spiskowców po zabójstwie Cezara. Z rezygnacją stwierdza przy tym: „mieliśmy bowiem odwagę mężów, lecz rozum, wierzaj mi, dzieci. Drzewo zostało ścięte, lecz nie wyrwane z korzeniami. Widzisz, jak wyrastają nowe gałęzie” (Att. 15.4.2). Co więcej, Ciceron obawiał się (i słusznie) wojny domowej i zdawał sobie sprawę z tego, że ani jego wiek ani przede wszystkim jego pokojowe¹¹ nastawienie w tych okolicznościach nie sprzyjały podjęciu dobrej decyzji. (Att. 14.13). Pierwsza jego wzmianka o pojawieniu się Oktawiana jest także przepełniona zwątpieniem w to, czy dzięki niemu nastąpi jakiś zwrot w tych niespokojnych dniach (Att. 14.5.3). Starzejący się polityk czuł się wyraźnie coraz bardziej osamotniony. A warto przypomnieć, że już wcześniej, w 60 r., w liście do przyjaciela (Att. 1.20) napisał, że od czasu śmierci Katulusa kroczy „drogą optymatów, bez żadnej ochrony i bez żadnego towarzysza”. Po Idach Marcowych samotność Cicerona stała się jeszcze bardziej dojmująca, a on sam był coraz

O *prawach*, w: Ciceron Marek Tulliusz, *O Państwie, O prawach*, spolszczyła I. Żółtowska Kęty 1999: „filozofia czyni mnie tym, czym jestem [...]”.

⁸ Z listu do Attyka 14.4.1.

⁹ Cicero Marcus Tullius, *Cicero's Letters to Atticus*, t. 1, ks. 1–2, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 1965 [dalej Cic. Att.], 14.14.2; 5.1; 4.1: 6.1; 9.2; 10.1; 11.1; 12.1; 14.3; 17.6; Cic. Att. 15.4.2; Cicero Marcus Tullius, *Epistulae ad Familiares*, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 1988 [dalej Cic. Fam.] 12.1.1.

¹⁰ Cic. Att. 14.11.

¹¹ Niestety słynne słowa *cedant arma togae* (niech oręż ustąpi todze) w tych ostatnich latach życia Cicerona stały się bezwartościowe. Vide: F. Pina Polo, *Contra arma verbis: der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*, Stuttgart 1996, s. 155. O tym, jak kwestionowali je późniejsi historycy, vide: G. La Bua, *Man of Peace? Cicero's Last Fight for the Republic in Greek and Roman Historical "Fictions"*, w: *Reading Cicero's Final Years, Studies on Roman Thought and Its Reception*, red. C. Pieper, B. van der Velden, Berlin–Boston 2020, s. 79–95.

bardziej rozczarowany sytuacją w Rzymie; co gorsza, to „rozczarowanie z każdym potknięciem stawało się coraz bardziej dotkliwe”¹².

Jedną z jego pierwszych decyzji podjętych bezpośrednio po zamordowaniu Cezara było wezwanie do przywrócenia pokoju i udzielenia amnestii dla jego zabójców. Sam Cyceron mówi o tym w pierwszej Filippice, zapewniając, że wtedy (17 marca), w świątyni Ziemi, zrobił wszystko, by położyć fundamenty pod zachowanie pokoju (*Phil.* 1.1). Niestety wygłoszona wówczas mowa Cycerona się nie zachowała, jej treść znamy jedynie z przekazu Kasjusza Diona¹³, a przekaz ten jest współcześnie bardzo różnie interpretowany. Te odmienne interpretacje zależą w dużej mierze od tego, jak historycy badający twórczość Diona postrzegają jego stosunek do Cycerona¹⁴. Generalnie uważają oni, że w tej mowie Cyceron nawołuje do przywrócenia republiki i wyraźnie podkreśla, że w obecnej sytuacji tylko senat może wybrać właściwą drogę postępowania i że będzie to albo droga wojny, albo pokoju¹⁵. Niektórzy w wizerunku Cycerona przedstawionym przez Diona widzą nawet dyplomatę, który wie,

¹² U. Gotter, *Der Diktator ist tot! Politik im Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats*, Stuttgart 1966, s. 107. Cyceron *Att.* 14.6.2 pisał, że cieszył go tylko sam fakt zabicia Cezara: „sed tamen adhuc me nihil delectat praeter Idus Martias”.

¹³ Cassius Dio, *Historia Romana*, red. L. Dindorf, Lipsiae 1890, 44, 23–33 [dalej: Dio]. Również Plutarch *Cic.* 42.2 podkreśla, że Cyceron przemawiał długo, starając się przekonać senat, by uchwalił amnestię „dla wszystkich poczynąń zwróconych przeciw Cezarowi”. U Appiana *De bellis civilibus* 2.135, 562–563 (Appianus z Aleksandrii, *Historia Rzymska*, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 2004 [dalej: App. BC.] to Antoniusz postawił wniosek o bezkarność winnym śmierci Cezara, ale historyk wspomina też o „długiej mowie o amnestii” Cycerona App. BC 142.593.

¹⁴ Na ten temat więcej vide: R. Porod, *Dio and the Failed Politician Cicero*, w: *The Intellectual Climate of Cassius Dio, Greek and Roman Past*, red. A.M. Kemezis, C. Bailey, B. Poletti, Leiden 2002, s. 373 przyp. 2.

¹⁵ A. Peer, *Cassius Dio, Cicero, and the Complexity of Civil War*, w: *Cassius Dio: The Impact of violence, War, and Civil War*, red. C.H. Lange, A.G. Scott, Leiden–Boston 2020, s. 227. Zdaniem Peer (s. 228) Dion w tej mowie pozwala Cyceronowi mówić o idei, z którą on sam bynajmniej się nie zgadza. Autorka podkreśla (s. 229), że w mowach Cycerona u Kasjusza Diona zawarta jest także lekcja, którą można by zaadresować do całej senatorskiej klasy czasów historyka. Wcześniej A.M. Gowin (*The Triumviral Narratives of Appian and Cassius Dio*, Ann Arbor 1992, s. 232) uważał, że głównym punktem jego argumentacji jest zapewnienie, że senat nie powinien debatować nad tym, co się stało, lecz wybaczyć, zapomnieć i działać. Według A.M. Kemezisa (*Greek Narrative of the Roman Empire under the Severans*, Cambridge 2014, s. 11) większość mów u Diona mogła być odczytywana jako wystąpienia przesiąknięte dramatyczną ironią. R. Porod, *op. cit.*, s. 384, zwraca natomiast głównie uwagę na fakt, że Dio tak przedstawił mowę, że uważny czytelnik jego historii może odnieść wrażenie, iż Cyceron był wpłątany w zabójstwo Cezara.

co należy czynić w określonej sytuacji¹⁶. Wydaje się jednak, że Ciceron był świadom tego, że zabójcy Cezara nie bez powodu planowali jedynie jego śmierć, ponieważ zdawali sobie sprawę, że na przeprowadzenie jakiejś rewolucji nie mieli szans, zwłaszcza że brakowało im poparcia ludu. Amnestia, zaproponowana przez Cicerona (i Antoniusza), w takiej sytuacji wydawała się jedynym wyjściem dla wszystkich. I, być może, na tym etapie przywrócenie pokoju wydawało się jeszcze możliwe. Czas bardzo szybko pokazał jednak, że ów kompromis z 17 marca był dla spiskowców bardzo niekorzystny, a Antoniusz coraz bardziej nadużywał swoich uprawnień.

Ciceron nie miał jednak nadal żadnego dalszego planu działania (co nie dziwi, zważywszy na fakt, że nie posiadał żadnego imperium)¹⁷. Rację ma J. Hall, który twierdzi, że „Jego prominentna rola, którą ostatecznie przyjął podczas kryzysu, jest prawdopodobnie postrzegana jako wynik sekwencji decyzji podjętych *ad hoc* w odpowiedzi na szybko zmieniający się i nieprzewidywalny krajobraz polityczny”¹⁸. Sytuacja w kolejnych dniach była tak dynamiczna, że jedyne, o czym myślał ponad 60-letni mówca i polityk, to usunąć się z Rzymu i z oddali obserwować przebieg wydarzeń. Jak wynika z korespondencji z tego okresu, czuł się zbyt stary i zmęczony, by angażować się bezpośrednio w politykę, a swoje nadzieje wiązał z Markiem Juniuszem Brutusem¹⁹.

W kolejnych miesiącach sytuacja zmieniła się jedynie o tyle, że mówca był coraz bardziej zirytowany działaniami Antoniusza i dawał wyraz swojej rosnącej pogardzie dla niego. Odnosił wrażenie, że w osobie konsula kryje się dawny Cezar, ale bez zasług²⁰. Już w liście do Attyka z 17 kwietnia (Att. 14.15) zrozpaczony przegraną, jak sądził, sprawą, pozbawiony nadziei i wszelkiej energii był pewien, że nic nie da się zrobić. Miesiąc później (Att. 14.22.4) stwierdził, że nie cieszy się już z Id Marcowych,

¹⁶ Vide: np. R. Porod, *op. cit.*, s. 387.

¹⁷ J. Hall, *Saviour of the Republic and father of the fatherland: Cicero and political crisis*, w: *The Cambridge Companion to Cicero*, red. C. Steel, Cambridge 2013, s. 223. Cf. G. Manuwald, *Cicero, Philippics 3–9*, t. 1, *Introduction, Text and Translation*, Berlin 2007 (*Texte und Kommentare*, t. 30, cz. 1–2), s. 90, podkreśla, że Ciceron nie sprawował wówczas żadnej funkcji i zdawał sobie sprawę z tego, że mógł wywierać wpływ na innych tylko dzięki swoim zdolnościom oratorskim. Nawet Antoniusz nazwał Cicerona wodzem (*Phil.* 13.30); zdaniem Manuwald s. 91, przypis 234, Antoniusz nazywając mówcę „dux”, miał na myśli raczej lidera „gangu” (*leader of a gang*) aniżeli wodza w pozytywnym znaczeniu tego słowa, czyli tak, jak zrozumiął to Ciceron.

¹⁸ J. Hall, *op. cit.*, s. 223.

¹⁹ H. van der Blom, *Officium and res publica: Cicero's political Role after the Ides of March*, „*Classica & Mediaevalia*” 2003, 54, s. 288.

²⁰ U. Gotter, *op. cit.* s. 128: „ein Geschöpf Caesars ohne Verdienst”.

bo popełniono wówczas wielki błąd, nie zabijając Antoniusza. Ciceron był przekonany, że tylko zabicie konsula wraz z Cezarem zapobiegłoby wszelkim problemom. Ta myśl stała się prawdziwą *idee fixe* Cicerona²¹. On sam jednak, jak się zdaje, nie miał wówczas ochoty na kolejną walkę. Jedyne, w co wciąż wierzył, to to, że dzięki swojej senatorskiej mądrości może mieć pewien wpływ na młodych polityków²². Tę wiarę podsycało także pojawienie się „młodego Cezara”, czyli Oktawiusza, który przyjechał do Rzymu zaraz po tym, gdy dowiedział się, że Gajusz Juliusz Cezar uczynił go swoim spadkobiercą²³. Wprawdzie matka i ojczym odradzali mu przyjęcie testamentu, on jednak odważnie podjął to wyzwanie i, jak pisze Syme, „zachował spokój i ani nie stracił głowy z powodu szczęścia, ani nie podjął pochopnych działań [...]”. Jednym z tych roztropnych działań było, jak się wydaje, zwrócenie się do Cicerona, co z pewnością wówczas bardzo pochwaliło mówcy²⁴, chociaż, trzeba to przyznać, nobliwy polityk bardzo długo traktował go z wielką ostrożnością, a nawet z nieufnością. Z czasem jednak zaczął doceniać tego młodzieńca, którego często nazywał chłopcem (*puer*)²⁵. Wtedy jednak jeszcze nic nie wskazywało na to, że to młody Cezar będzie miał największą szansę na przejęcie sterów rządu w państwie.

Mimo prześląsków nadziei Ciceron cały czas planował wyjechać z Rzymu i ostatecznie plan ten postanowił zrealizować w lipcu 44 r. Podróż przerwały jednak niepomysłne wiatry, a przede wszystkim otrzymane od przyjaciół wieści, które po raz pierwszy od długiego czasu przepełniły

²¹ Vide: np. Cic. *Att.* 14.21.3; 14.22.2; 15.11.2; Cic. *Fam.* 12.3.1; 12, 4.1. W liście do Attyka (14.13) z kwietnia 44 r. pisał, że to, co zamierza zrobić Antoniusz, jest tak szkodliwe, hańbie i śmiało, że czasami żałować trzeba śmierci Cezara.

²² Już wcześniej chciał mieć (i chyba miał) wpływ na Cezara, na Celiusza, Krassusa; oraz Trebacjusza. Na ten temat vide: H. van der Blom, *op. cit.*, s. 293.

²³ O testamencie Cezara vide: Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Boski Juliusz* 83,1, w: *Żywoty Cezarów*, tłum., wstęp i komentarze, J. Niemirska-Pliszczyńska, przedm. J. Wolski, Wrocław 1972. Po adopcji Oktawiusz przeszedł do rodu Juliuszów i otrzymał nowe imię: Caius Iulius Caesar Octavianus. On sam wolał nazywać się tylko Caius Iulius Caesar, by nie zdradzać swego pochodzenia. Vide: R. Syme, *Rewolucja rzymska*, tłum. A.M. Baziór, Poznań 2009, s. 113. Ciceron w swoich listach nigdy nie nazywał go Cezarem, lecz Oktawiuszem, jak jego ojczym Filippus.

²⁴ Cic., *Att.* 14.12.1: *nobiscum hic perhonorifice et peramice Octavius*. Warto podkreślić, że to Oktawian jako pierwszy zwrócił się do Cicerona, a nie odwrotnie.

²⁵ Vide: np. Cic. *Att.* 16.8; 16.9; 16.10; 16.14; 16.15. G. Manuwald, *Cicero*, s. 94. Ciceron był świadomy faktu, że stworzył pozytywne znaczenie słowa *puer*. Cf. J. McCarthy, *Octavianus puer*, „Classical Philology” 1931, 26, s. 362–373.

go optymizmem²⁶. Ciceron zdecydował się wrócić i poinformował o tym Attyka, jednocześnie zastrzegając, że wraca nie dlatego, że znowu chce ująć ster rządów. Nie wierzył bowiem w jakiś znaczący zwrot wydarzeń²⁷.

Faktycznie nie nastąpił żaden pozytywny zwrot, z którego mówca byłby zadowolony, ale współcześnie, kiedy obserwujemy te okoliczności z dystansu, widać, że to właśnie wtedy w działaniach Cicerona nastąpiła pewna zmiana. Stało się to po tym, kiedy mówca został zaatakowany pogrozkami przez Antoniusza rozzłoszczonego faktem, że mówca 1 sierpnia nie wziął udziału w posiedzeniu senatu. Antoniusz uznał nieobecność wpływowego konsulara za ogromny afront i zniewagę²⁸. Takie zachowanie konsula zmusiło Cicerona do natychmiastowej reakcji, takiej, jaką w tej sytuacji uznał za słuszną. To wtedy po raz pierwszy od trzech miesięcy wygłosił mowę znaną później jako pierwsza Filipika. Jego wystąpienie wyraźnie miało na celu osłabienie politycznego autorytetu Antoniusza²⁹. Wiele mówiące są wszakże ostatnie słowa mówcy, którymi zwrócił się do słuchających go senatorów: „Cokolwiek zatem się zdarzy, nie tyle mnie, ile wam i rzeczypospolitej się zdarzy”³⁰. Te słowa

²⁶ Vide: Cic. Att. 16.7; cf. Cicero Marcus Tullius, *Philippics*, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Chapel Hill 1985 [dalej: Cic., *Phil.*] 1.8. Zdaniem H. van der Blom, *op. cit.*, s. 300, szczególnie informacja o mowie Pizona skłoniła Cicerona do powrotu. Na temat (niezachowanej) mowy Pizona vide: Cic. Phil. 1.4.10. Dla Cicerona posiedzenia senatu były zawsze najważniejsze; w liście do Attyka 1.20.3 (napisanym w maju 60 r.) Ciceron pisał: „od kurii nic wszakże mnie nie oderwie i dlatego, że taki wybór jest po prostu słusznym wyborem, i dlatego, że najbardziej pasuje do mojej sytuacji, i dlatego wreszcie, że mają mnie tam w cenie, co wcale nie jest przykre”. Cicero Marek Tulliusz, *Listy do Attyka, tom I (księgi 1–2)*, tłum. K. Różycka-Tomaszuk, wstępem i przypisami opatrzyła K. Stebnicka, Wrocław 2016. Zachowanie Antoniusza 1 sierpnia było dowodem na to, że obecność Cicerona faktycznie była dla niego istotna.

²⁷ Cic. Att. 16.7.7: „nec ego nunc, ut Brutus censebat, istuc ad rem publicam capessen-dam venio. quid enim fieri potest?”.

²⁸ S. Usher, *Cicero's first Philippic and the Fall of the Republic*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies” 2010, 53, 1, s. 133, tłumaczy osobliwe zachowanie Antoniusza tym, że zależało mu na poparciu Cicerona, ponieważ miał on wpływ na senat. Ponadto czuł się niepewny i nieufny od czasu, kiedy Ciceron nawiązał kontakt z młodym Cezarem.

²⁹ Współcześni historycy nie są zgodni co do interpretacji i tonu tej pierwszej Filipiki. Na ten temat więcej vide: H. van der Blom, *op. cit.*, s. 301, przypis 62. Cf. S. Usher, *op. cit.*, passim oraz ciekawe uwagi R.R. Marchese *Speech and Silence in Cicero's Final Days*, „The Classical Journal” 2014, 110, 1, s. 88–96.

³⁰ Ciceron, *Filipiki, mowy przeciwko Antoniuszowi*, 1, 15, 38, tłum. Karolina Ekes, Warszawa 2002, vide: Cic., *Phil.* 1.15.38: „Mihi fere satis est, quod vixi, vel ad aetatem vel ad gloriam; huc si quid accesserit, non tam mihi quam vobis reique publicae accesserit”. Warto zauważyć, że podobnie zwrócił się Ciceron do Cezara, przypominając w mowie Marci Tulli Ciceronis *Pro M. Marcello Oratio*, w: H. Gotoff, *Cicero's Caesarian Speeches. A Stylistic*

Cyceron świadczą o tym, że uzmysłowił on sobie swoją pozycję w tej nowej sytuacji. I właśnie od tego wystąpienia Cyceron zmienił podejście do swojego uczestnictwa w nadchodzących wydarzeniach.

Ten okres w życiu mówcy określa się często jako jego ostatnią walkę polityczną. Można nawet odnieść wrażenie, że Cyceron odzyskał wówczas nadzieję na odzyskanie republiki, że miał wreszcie jakiś plan działania i postanowił wprowadzić go w życie. To wtedy wygłaszał kolejne Filipiki, napisał ostatnie pismo filozoficzne (zadedykowane synowi) *O obowiązkach* (*De officiis*) i mógł być postrzegany jako człowiek, który naprawdę ma nadzieję nie tylko na odzyskanie republiki, ale na czynny udział w polityce. Wydaje się jednak, że w rzeczywistości kierowały mówcą inne względy.

Zdaniem Syme'a Cyceron był „opętany aroganckim przekonaniem o swej mądrości politycznej: zawsze chciał zostać mentorem jednego z wodzów Republiki [...]” „był świadomy ryzyka, jednak miał nadzieję, że wykorzysta Oktawiana przeciw Antoniuszowi, a gdyby młodzieniec okazał się niepodatny na wpływ, ostatecznie go porzuci”³¹. Być może w początkowym stadium ich znajomości Cyceron istotnie tak myślał, ale w miarę rozwoju sytuacji takie przeświadczenie stawało się coraz bardziej wątpliwe, zwłaszcza kiedy poczynania młodego Cezara były coraz odważniejsze. Syme słusznie wątpi w to, czy mówca kiedykolwiek ufał Oktawianowi. A jednak historyk twierdzi, że w listopadzie 44 r. Cyceron nie chciał spisywać historii, do czego zachęcał go Attyk, ale chciał ją nadal

Commentary, Chapel Hill 1993, 25 [dalej: Cic. *Pro Marc.*] własne słowa dyktatora: „Itaque illam tuam praeclarissimam et sapientissimam vocem invitatus audivi: »Satis diu vel naturae vixi vel gloriae«. Satis, si ita vis, fortasse naturae, addo etiam, si placet, gloriae [...]”. Zastanawiające, że tutaj przytoczył je jako swoje. W liście do Attyka 14.21.3 Cyceron również stwierdza, że już „swoje przeżył” („sed mihi quidem bebiotai”), a teraz młodzi powinni się troszczyć o dalsze losy Rzymu. Cf. także *Fam.* 10.1 (list do Plankusa z września 44 r.): *Itaque mihi maximae curae est, non de mea quidem vita, cui satisfeci vel aetate vel factis vel, si quid etiam hoc ad rem pertinet, gloria, sed me patria sollicitat*. R.R. Marchese, *op. cit.*, s. 98 uważa, że Cyceron „nie przemawia już w celu podjęcia działań, ale w celu złożenia zeznań zgodnie z prerogatywami głosu, którego rozpoznawalną pozostałością wydaje się być utrzymywanie związku z przeszłością i głoszenie panowania nad własnymi wyborami”.

³¹ R. Syme, *op. cit.*, s. 144. Syme nawiązuje tu do wypowiedzi Cycerona, który miał powiedzieć o Oktawianie, że trzeba go „chwalić, obsypać godnościami i usunąć” (Cic. *Fam.* 11, 20 maja 43 r. p.n.e.) Decymus Brutus pisze, że Labeo miał donieść o tym Oktawianowi. Dwuznaczny czasownik: *tollendum* może znaczyć usunąć lub wywyższyć, vide: Suet. *Aug.* 12. Cyceron w odpowiedzi *Fam.* 11.21 podziękował Brutusowi, że mu o tym powiedział, ale nie tłumaczy się z tego.

tworzyć³². Czy w takim razie Ciceron zamierzał współtworzyć historię z młodym Cezarem?

Relacje między Oktawianem a Ciceronem są dość trudne do uchwycenia, a tym samym do jednoznacznego osądu i są bardzo często przedmiotem rozważań współczesnych historyków³³. Biorą oni pod uwagę przede wszystkim obraz Oktawiana przedstawiany w Filipikach, a więc w mowach wygłoszonych przeciwko Antoniuszowi, i trzeba przyznać, że jest to obraz bardzo pozytywny. Można by nawet odnieść wrażenie, że mówcy głównie chodziło o to, by korzystnie go przedstawić. Natomiast z listów Cicerona pisanych do Attyka i innych przyjaciół bynajmniej nie wyłania się jakiś klarowny obraz relacji zachodzących pomiędzy mówcą a młodym spadkobiercą Cezara³⁴. W tym kontekście paradoksalnie najwięcej wskazówek zawierają dwa listy napisane przez Brutusa zarówno do Cicerona, jak i do Attyka (*Brut.* 1, 16 i 17). Na ich podstawie można sądzić, że Ciceron zbyt zaufał Oktawianowi i nie dostrzegał zagrożenia płynącego z jego strony dla wolności republiki. Wynika z nich także, że Marek Brutus, przyjaciel Cicerona, doskonale zdawał sobie sprawę z tego, że Oktawian był dla republiki znacznie większym zagrożeniem niż Antoniusz. Dlatego Brutus nie rozumiał chęci Cicerona, by „zastąpić” Antoniusza Oktawianem, któremu zaufał. Uważał on, że przyjaźń Cicerona z Oktawianem jest godna pożałowania i potencjalnie niebezpieczna³⁵.

³² R. Syme, *op. cit.*, s. 147.

³³ Na szczególną uwagę zasługują te artykuły, które odnoszą się do wpływu Cicerona na rozwój kariery młodego Cezara. Zdaniem H. Bellena, *Cicero und Aufstieg Oktavians*, „Gymnasium” 1985, 92, s. 161–189, Ciceron miał na Oktawiana wpływ jedynie agitacyjny i patriotyczny („agitatorisch und patriotisch”). Takiemu stwierdzeniu przeciwstawia się U. Gotter, *op. cit.*, s. 275–276, który podważa wszystkie argumenty Bellena. Natomiast G.P. Moore, *Master to Pawn: Cicero's Involvement in the Collapse of Republican Rome*, „Tenor of Our Times” 2020, 9, Article 17, s. 16, <https://scholarworks.harding.edu/tenor/vol9/iss1/17> [dostęp: 21.08.2025] uważa, że to Ciceron odegrał kluczową rolę w stworzeniu pierwszego cesarza Rzymu i że „arogancja Cicerona i przekonanie o senatorskiej mądrości doprowadziły do powstania takiej struktury politycznej, jakiej się brzydził”.

³⁴ Vide: np. Cic. *Att.* 16.8.1; *Fam.* 11.14.1; 12.23.2. Cf. *Phil.* 3.3; 4.3; 5.47; 14.28. Wiadomo, że sam Oktawian bardzo często pisał listy do Cicerona (Ciceron pisze do Attyka, że codziennie śle do niego listy *Att.* 16.11.6). B. van der Velden, *Ciceronian Reception in the Epistula ad Octavianum*, w: *Reading*, s. 121–136 (tu: 123), pisze, że Nonius Marcellus, późnoantyczny gramatyk z IV w., wspomina o istnieniu trzech ksiąg listów Cicerona do Oktawiana. Niestety nie zachowały się one do naszych czasów.

³⁵ Vide: K. Tempest, *The Latin Letters of Pseudo-Brutus* (Cic. *Brut.* 1.16 and 1.17), w: *Res vera, res ficta: Fictionality in Ancient Epistolography, Trends in Classics*, red. C.R. Jackson, J. Soldo, Berlin 2023, s. 131. Autorka zauważa, że czytelnik może sądzić, że Brutus napisał te listy w przypływie złości.

Te listy, zdaniem badaczy, pokazują większą przenikliwość Brutusa, niż miał ją w rzeczywistości. Problem jednak polega na tym, że ich autentyczność jest kwestionowana. Dyskusja na ich temat toczy się już od dawna, a jako pierwszy zwrócił na nie uwagę Nipperday w 1865 r.³⁶ Od tej pory wielu badaczy wypowiada się na temat ich autentyczności³⁷. W ostatnich latach najczęściej uważa się, że należy zaliczyć je do tzw. dzieł pseudoepigraficznych. Warto wspomnieć, że Irene Peirano uważała takie dzieła za fikcję zupełnie oczywistą dla odbiorcy³⁸; czytelnicy mogli być traktowani jako jej „potencjalni współnicy”, a nie jako jej ofiary³⁹. A odbiór czytanych przez nich dzieł zawsze zależał od ich własnych opinii, które mieli na temat, o którym czytali. W odniesieniu do listów Brutusa mogli na przykład odczytywać je „jako pobudkę dla Cyclerona”, który, ich zdaniem, zaatakował Marka Antoniusza i jego ambicje dojścia do władzy tylko po to, by wesprzeć aspiracje Oktawiana, który otwarcie deklarował dążenie do pozycji ojca⁴⁰. Jeśli te listy nie były autentyczne, a tylko udanie nawiązywały do konkretnych realiów, może to oznaczać, że strategia Cyclerona nie musiała być w jego czasach tak oczywista, jak wydaje się dzisiaj.

Oczywiście współcześnie mowy przeciwko Antoniuszowi są analizowane z wielu punktów widzenia. Pewne jest jednak to, że to dzięki nim

³⁶ K. Tempest, *The Latin*, s. 132.

³⁷ Co ciekawe, najlepszy znawca listów cycerońskich D.R. Shackleton Bailey (*Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et ad M. Brutum*, Cambridge–London–New York 1980, s. 14) kwestionuje autentyczność Brutusowych listów i uważa, że były one wytworem szkoły retorycznej, ale sam umieszcza je wśród innych listów, których autorstwo nie było podważane. U. Gotter, *op. cit.*, s. 286–298, przeprowadziwszy wnikliwą filologiczną analizę stwierdza, że jednoznaczna ocena autentyczności tych listów jest niemożliwa i stwierdza, że jeśli nawet nie napisał ich Brutus, to ich autor był doskonale zaznajomiony z właściwymi realiami. I właśnie dlatego, zdaniem Gottera, najważniejsza jest ich użyteczność. K. Tempest, *The Latin*, s. 156, w konkluzji do obszernego artykułu na temat tych listów stwierdza, że „uczeni nie osiągnęli – ani prawdopodobnie nie osiągną – konsensusu w kwestiach stylu, chronologii i przekazu, wymaganych przy identyfikacji fałszywych dzieł”. Wiele badaczy (m.in. K. Kumaniecki i R. Syme) uważają je wszakże za autentyczne.

³⁸ I. Peirano, *The Rhetoric of the Roman Fake: Latin Pseudepigrapha in Context*, Cambridge 2012, s. 26. Badaczka podkreśla istotną różnicę w postrzeganiu fikcyjnych dzieł w starożytności i współcześnie vide: s. 240–241. Por H. Appel, *Ite in suffragium. O wyborach w republikańskim Rzymie*, Toruń 2019, s. 13.

³⁹ K. Tempest, *The Latin*, s. 152.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 142–143. G. Manuwald, *The Function of Praise and Blame in Cicero's Philippics*, w: *Praise and Blame in Roman Republican Rhetoric*, red. C. Smith, R. Covino, Swansea 2011, s. 210–211, wykazuje, jak Cycleron tworzył portrety postaci w tym konflikcie i jak częste powtarzanie tych samych opinii o nich pozwalało mu na tworzenie pewnych schematów, które słuchacze mieli akceptować jako prawdziwe. Jej zdaniem Cycleron był jednak świadom niedoskonałości swojej strategii.

Cycon przestał być politycznie pasywny, ponieważ wiedział, że tylko w taki sposób, tj. poprzez swoje mowy, może być postrzegany jako ktoś, kto nadal uczestniczy w życiu politycznym Rzymu. Widać w tym pewien zamysł. Zdaniem R. Syme'a przyczyną „fanatycznego zapału”, z jakim Cycon zwrócił się przeciwko konsulowi, była „pamięć wszystkich przeszłych upokorzeń: wygnania, zgubnych rachub politycznych podczas dominacji Pompejusza i wymuszonych mów, które wygłosił w obrobie agentów despotyzmu [...] i poczucie winy za niemożność sprostania tym wydarzeniom”⁴¹. Taki osąd jest jednak obciążony subiektywizmem i możliwy do zaproponowania jedynie z pewnej perspektywy czasowej. Nie tylko Syme zwrócił uwagę na dramatyczne w pewnym momencie pogorszenie się relacji pomiędzy Cyconem a Antoniuszem⁴². Większość badaczy uznaje nawet, że trudno je racjonalnie wytłumaczyć⁴³. I dlatego można zaryzykować przypuszczenie, że Cycon, który nie chciał już dłużej biernie przyglądać się wydarzeniom w Rzymie, niejako wywołany przez Antoniusza zorientował się, że tylko skrywając się za mowami (Filipikami), przy pomocy retoryki może po raz ostatni mieć swój udział w bieżących wydarzeniach i po raz ostatni może podjąć próbę ratowania ukochanej *res publica*. I, jak zawsze, zależało mu na tym, by jego głos zabrzmiał mocno i donośnie⁴⁴. Jednocześnie w listopadzie 44 r. napisał swoje dziełko *De officiis*⁴⁵. Wcześniej, w lipcu tego roku, ukończył pismo *De gloria*⁴⁶, które się nie zachowało, ale obszernie ustępy w *De officiis* dają nam wyobrażenie o tym, o czym pisał i myślał Cycon w ostatniej fazie

⁴¹ R. Syme, *op. cit.*, s. 145. H. van der Blom, *op. cit.*, s. 313, częściowo zgadza się z tym poglądem, dodając, że „poczucie wartości Cycona było tu tak samo decydującym czynnikiem jak jego bardzo krytykowana próżność”.

⁴² Vide: S. Usher, *op. cit.*, s. 135. O różnicy poglądów współczesnych badaczy odnośnie do wcześniejszej przyjaźni między Cyconem a Antoniuszem, vide: H. van der Blom, *op. cit.*, s. 296, przypis 46.

⁴³ Vide: np. R. Syme, *op. cit.*, s. 141; H. van der Blom, *op. cit.*, s. 288.

⁴⁴ Warto w tym miejscu zacytować słowa Cycona z listu do Attyka (*Att.* 15.1b), kiedy pisze on o mowie Brutusa wygłoszonej na Kapitolu po zamordowaniu Cezara: „Wybornie jest napisana, tak co do myśli jak co do stylu, iż nic piękniejszego być nie może. Ale gdybym ja pisał w takim przedmiocie, napisałbym z większym zapałem [...]. Jeżeli przypomnisz sobie pioruny Demostenesa, zgodzisz się na to, że można i pięknie, i mocno mówić”. Przekład Rykaczewski.

⁴⁵ Jak słusznie zauważa J. Jarecki, *Cicero's Ideal Statement in Theory and Practice*, Bloomsbury 2014, s. 17, Cycon był filozofem w polityce i politykiem w filozofii.

⁴⁶ O czym pisze w liście do Attyka 16.2.6. Niestety to pismo się nie zachowało. Wiadomo, że czytał je jeszcze Petrarca.

swojego życia⁴⁷. Mówca do końca pozostawał sobą i, jak słusznie stwierdził Francis Sullivan, „niewielu ludzi, starożytnych czy współczesnych kochało chwałę bardziej żarliwie lub dążyło do niej bardziej niestrudzenie niż Marek Tulliusz Cyceon”⁴⁸. Autor pokazuje, jak podejście do *gloria* ewoluowało przez całe życie mówcy, co można wyraźnie prześledzić w kolejnych jego dziełach⁴⁹. W ostatnich latach pisał o niej najwięcej i zdawał sobie sprawę z tego, że chwała jest możliwa do osiągnięcia jedynie w działaniu i dlatego nie mógł pozostać bezczynnym. I właśnie to dążenie do chwały mogło być dla niego w tym okresie życia najważniejsze i stało się siłą napędową jego nagłej aktywności. Mówca musiał zorientować się, że nie ma już szans na uratowanie republiki⁵⁰ (takiej, jaką znał), kiedy o władzę walczy z jednej strony Antoniusz, a z drugiej spadkobierca zamordowanego tyrana. To wyjaśnia zupełnie irracjonalną nienawiść Cyceona do Antoniusza⁵¹ i poparcie dla Oktawiana, którego uznał za mniejsze zło⁵². Współcześni historycy zarzucają Cyceonowi brak politycznego instynktu, dzięki któremu mógłby uzmysłowić sobie, że jego czas już minął i nie ma on już szans na włączenie się do czynnej polityki⁵³ (podobnie zresztą uważał Kasjusz Dio)⁵⁴. Uważają oni, że, być może, gdyby mówca uświadomił sobie to już wcześniej, mógłby ocalić swe życie i przez jakiś czas jeszcze obserwować tworzenie się nowej dyktatury, tak jak czynił to za życia Cezara.

⁴⁷ V. Arena, *Invocation to Liberty and the Invective of “Dominatus” at the end of the Roman Republic*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies” 2007, 50, 1, s. 50, zwraca uwagę na podobieństwa myśli Cyceona obecne w *De officiis* i Filipikach.

⁴⁸ F.A. Sullivan, *Cicero and Gloria*, „Transactions and Proceedings of the American Philological Association” 1941, 72, s. 382.

⁴⁹ Cicero Marcus Tullius, *De re publica, De legibus, Cato Maior de senectute*, wyd. J.G.F. Powell, Oxford 2006 [dalej: Cic. *De rep.*] 6.23; 25 nn. Cic. *Pro Marc.* 4.11–12; 8.26. Najbardziej dojrzałe myśli prezentuje Cyceon w *Tuskulankach* 1.14.31, 9 i nn. oraz 45–46.

⁵⁰ Dlatego w Filipikach mówi najczęściej nie o „*republica*”, a o „*libertas*”. Na ten temat vide: V. Arena, *op. cit.*, s. 49–73.

⁵¹ R. Syme, *op. cit.*, s. 105–106, napisał o Filipikach, że „są wiecznym pomnikiem sztuki retorycznej, zjadliwości i oszczerstwa”, i że trzeba o nich zapomnieć, „aby uczciwie ocenić czyny i plany Antoniusza w roku jego konsulatu”.

⁵² Cic., *Att.* 16.1,1. Więcej na ten temat G. Manuwald, *Philipics* 3–9, s. 94.

⁵³ G.P. Moore, *op. cit.*, s. 16; M. Gelzer, *Cicero. Ein Biografischer Versuch*, Wiesbaden 1969, s. 409.

⁵⁴ Dio 38, 28. Zdaniem A. Peer, *Cassius Dio*, s. 223, Dio pokazuje Cyceona jako polityka źle interpretującego politykę swoich czasów, który do końca nie był tego świadom, s. 232: „Dio jako senator wiedział, jak zachować równowagę wśród wpływowych osób, aby utrzymać swoją pozycję. Cyceon nie opanował tej umiejętności i drogo zapłacił za swoją zarozumiałość i lekkomyślność”. Cf. R. Porod, *op. cit.*, s. 394.

A przecież Ciceron musiał wiedzieć, że już nie ma szans na czynny udział w polityce i że jego walka o republikę była „jednym z komponentów skomplikowanych wojskowych i politycznych manewrów, które były w większości zupełnie poza jego kontrolą”⁵⁵. Najwyraźniej jednak przestało mu odpowiadać bierne jedynie przyglądanie się temu, co się działo po śmierci Cezara. Zorientował się, że w ten sposób nie może mieć szans na chwałę po śmierci. A zależało mu na tym, by nie stracić okazji do bycia zapamiętanym jako polityk czynny do samego końca. Filipiki były częścią jego strategii odgrywania decydującej roli w wydarzeniach. Już wcześniej stwierdził, że „prawdziwa wartość człowieka nie leży w tym, co osiągnął, ale w tym, do czego dążył”⁵⁶. Wprawdzie mówca był przekonany, że osiągnął bardzo wiele, ale do końca dążył do prawdziwej chwały (*vera gloria*⁵⁷), którą uważał za obietnicę i gwarancję nieśmiertelności. Dlatego tak chętnie w Filipkach przypominał o swoich wcześniejszych dokonaniach. Przede wszystkim o tym, że w 63 r. jako konsul ocalił ojczyznę (*Phil.* 2.2; 2.17; 2.60), a teraz uczynił to po raz kolejny (*Phil.* 6.2)⁵⁸. W kontraście do Antoniusza, którego należało, jak uważał, traktować jako wroga (*hostis*), przedstawiał się jako wyzwoliciel⁵⁹. Mówił o sobie jako o polityku, który działa zgodnie z życzeniami obywateli (*Phil.* 4.1.1; 5.11.30). Sugerował swoim słuchaczom, co mają o nim myśleć i przypominał, jak wiele czyni dla ich dobra i wolności⁶⁰. Powtarzał, jak

⁵⁵ Jak słusznie zauważył A. Lintott, *Cicero as Evidence. A Historian's Companion*, Oxford 2008, s. 407.

⁵⁶ Vide: Np. Cic. *Fam.* 6.4.2. *Fin.* 3.32: „działania wynikające z cnoty muszą być uważane za dobre ze względu na ich początek, a nie na ich zakończenie”. Cf. C. Habicht, *Cicero der Politiker*, München 1990, s. 105.

⁵⁷ Cic., *De rep.* 6.8.8; 6.23. *Pro Marc.* 4.11–12; 8.26. O drodze do chwały vide: *Phil.* 1.14, 33; 1.12, 29.

⁵⁸ Cf. Cic. *Att.* 16.11.6. Więcej vide: J. Hal, *op. cit.*, s. 224–225. Jego zdaniem Filipiki Cyce-rona najprawdopodobniej mogły przyczynić się do powstania zamętu w mieście, którego można było uniknąć.

⁵⁹ Więcej na ten temat vide: G. Manuwald, *Philippics* 3–9, s. 92.

⁶⁰ G. Manuwald, *Eine Niederlage rhetorisch zum Erfolg machen: Ciceros Sechste Philippische Rede als paradigmatische Lektüre?*, „Forum Classicum” 2007, 50, 2, s. 96, wskazuje na sprzeczności w mowach Cicerona przeciwko Antoniuszowi. Ale słusznie zauważa, że słuchacze tych mów nie musieli od razu wychwycić różnic. Dopiero po ich opublikowaniu (jako *corpus*) niespójności stały się wyraźnie widoczne. Podobno Asinius Pollio (jak sugeruje Seneka *Suas.* 6,14) twierdził, że Ciceron chciał wycofać się z tego, co mówił w Filipikach przeciwko Antoniuszowi, a nawet napisać mowy sprzyjające mu. Vide: T.J. Keeline, *Were Cicero's Philippics the Cause of his Death?*, w: *Reading*, s. 23–24. Mogłoby to świadczyć o tym, że to nie walka z Antoniuszem była dla Cicerona najważniejsza, ale stworzenie jeszcze jednej okazji do pokazania swych zdolności przywódczych. J. Hall, *op. cit.*, s. 229, zwraca uwagę na to, jak o Ciceronie pisano w starożytności i że używano do określenia jego osoby

bardzo zależy mu na przywróceniu republiki i dlatego w Filipikach tak często mówi o *libertas*⁶¹. Wszak w *De officiis* pisał, że obowiązek wobec kraju jest ważniejszy niż ten wobec przyjaciół (*de off.* 3.43)⁶². Zapewniając w swych płomiennych mowach⁶³, że jest on takim właśnie mężem stanu, dawał do zrozumienia, że zasłużył na pamięć potomnych⁶⁴. Czy jego nadzieje były płonne?

REFERENCES (BIBLIOGRAFIA)

Printed sources (Źródła drukowane)

- Appianus z Aleksandrii, *Historia Rzymska*, tłum. L. Piotrowicz, Wrocław 2004.
- Cassius Dio, *Historia Romana*, red. L. Dindorf, Lipsiae 1890.
- Kasjusz Dio Kokcejan, *Historia rzymska*, tłum. i oprac. W. Madyda, wstęp historyczny I. Biezuńska-Małowist, Wrocław–Warszawa–Kraków 1967.
- Cicero Marcus Tullius, *De officiis*, w: M. Tullii Ciceronis Scripta quae manserunt omnia, wyd. C. Atzert, Leipzig (Teubner) 1932.
- Cicero Marcus Tullius, *Cicero's Letters to Atticus*, t. 1, ks. 1–2, red. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 1965.
- Cicero Marcus Tullius, *De re publica, De legibus, Cato Maior de senectute*, wyd. J.G.F. Powell, Oxford 2006.
- Cicero Marcus Tullius, *Epistulae ad Familiares*, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 1988.
- Cycero Marek Tulliusz, *O Państwie, O prawach*, spolszczyła I. Żółtowska, Kęty 1999,
- Cicero Marcus Tullius, *Epistulae ad Quintum Fratrem et M. Brutum*, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Cambridge 1980.
- Cicero Marcus Tullius, *Philippics*, wyd. D.R. Shackleton Bailey, Chapel Hill 1985.

tych samych sformułowań (*slogans*), którymi posługiwał się on w mowach w odniesieniu do swojej osoby. Cf. J. Graff, *Ciceros Selbstauffassung*, Heidelberg 1963, s. 42–45. Ciekawe uwagi na temat działań Cycerona jako konserwatywnego polityka w okresie po zamordowaniu Cezara (lata 44–43) vide: M. Breunese, L. van Gils, *Cicero and Political Agency in Late-Republican Rome*, w: *Agents of Change in the Graeco-Roman and Early Modern Periods*, red. S. Castelli, I. Sluiter, Leiden 2023, s. 129–146.

⁶¹ O nowej definicji *libertas* w *De officiis*, vide: V. Arena, *op. cit.*, s. 58. J. Hall, *op. cit.*, s. 224.

⁶² Cf. Cic. *De rep.* 1 frg 1–2; 1.8; 6.16.

⁶³ J. Hal, *op. cit.*, s. 227 napisał o nich: „from a historical perspective, they constitute something of an oratorical watershed [...]”. Warto zauważyć, że we wczesnej recepcji Cycerona dominowały właśnie Filipiki. Na ten temat vide: C. Bishop, *The trill of Defeat. Classicism and the Ancient Reception of Cicero's and Demosthenes' Philippics*, w: *Reading*. Uważa ona (s. 54), że Filipiki miały być przyczyną jego śmierci (o innych powodach vide: T.J. Keeline, *op. cit.*, s. 15–35), ale paradoksalnie unieśmiertlniły go.

⁶⁴ C. Habicht, *op. cit.*, s. 149, przypis 47, cytuje wypowiedzi współczesnych historyków, którzy uważają, że ten okres w życiu Cycerona był najlepszy, najbardziej chwalebny i bohaterki.

- Cycero, *Filipiki, mowy przeciwko Antoniuszowi*, tłum. K. Ekes, Warszawa 2002.
- Cycero Marek Tulliusz, *Wybór listów*, tłum. G. Pianko, oprac. M. Plezia, Wrocław 1962.
- Cycero Marek Tulliusz, *Listy do Attyka*, t. 1 (ks. 1–2), tłum. K. Różycka-Tomaszuk, wstępem i przypisaniami opatrzyła K. Stebnicka, Wrocław 2016.
- Cyceron, *Rozmowy tuskulańskie i inne pisma*, tłum. W. Kornatowski, Warszawa 2010.
- Listów Marka Tulliusza Cycerona *ksiąg ośmioro*, t. 2, tłum. E. Rykaczewski, Poznań 1873.
- Marci Tulli Ciceronis *Pro M. Marcello Oratio*, w: H. Gotoff, *Cicero's Caesarian Speeches. A Stylistic Commentary*, Chapel Hill 1993.
- Plutarch z Cheronei, *Cyceron*, w: *Cztery Żywoty*, tłum. i komentarze M. Brożek, wyd. 2, Warszawa 2003.
- Gajusz Swetoniusz Trankwillus, *Żywoty Cezarów*, tłum., wstęp i komentarze, J. Niemirska-Pliszczyńska, przedm. J. Wolski, Wrocław 1972.

Studies (Opracowania)

- Appel H., *Ite in suffragium. O wyborach w republikańskim Rzymie*, Toruń 2019.
- Arena V., *Invocation to Liberty and the Invective of "Dominatus" at the end of the Roman Republic*, „Bulletin of the Institute of Classical Studies” 2007, 50, 1.
- Banach T., *Juliusz Cezar – tyran czy nadzieja Rzeczypospolitej? Analiza mowy pro Marcello Marka Tulliusza Cycerona*, „Studia Prawno-Ekonomiczne” 2021, 121.
- Bellen H., *Cicero und Aufstieg Oktavians*, „Gymnasium” 1985, 92.
- Bishop C., *The trill of Defeat. Classicism and the Ancient Reception of Cicero's and Demosthenes' Philippics*, w: *Reading Cicero's Final Years, Studies on Roman Thought and Its Reception*, red. C. Pieper, B. van der Velden, Berlin–Boston 2020.
- Botermann H., *Die Generalabrechnung mit dem Tyrannen. Ciceros Rede für den König Deiotarus*, „Gymnasium” 1992, 99.
- Breunese M., van Gils L., *Cicero and Political Agency in Late-Republican Rome*, w: *Agents of Change in the Graeco-Roman and Early Modern Periods*, red. S. Castelli, I. Sluiter, Leiden 2023.
- Gelzer M., *Cicero. Ein Biografischer Versuch*, Wiesbaden 1969.
- Gotoff H.C., *Cicero's Caesarian Orations*, w: *Brill's Companion to Cicero*, red. J.M. May, Leiden 2002.
- Gotter U., *Der Diktator ist tot! Politik im Rom zwischen den Iden des März und der Begründung des Zweiten Triumvirats*, Stuttgart 1966.
- Gowin A.M., *The Triumviral Narratives of Appian and Cassius Dio*, Ann Arbor 1992.
- Graff J., *Ciceros Selbstauffassung*, Heidelberg 1963.
- Habicht C., *Cicero der Politiker*, München 1990.
- Hall J., *Saviour of the Republic and father of the fatherland: Cicero and political crisis*, w: *The Cambridge Companion to Cicero*, red. C. Steel, Cambridge 2013.
- Jarecki J., *Cicero's Ideal Statement in Theory and Practice*, Bloomsbury 2014.
- Keeline T.J., *Were Cicero's Philippics the Cause of his Death?*, w: *Reading Cicero's Final Years, Studies on Roman Thought and Its Reception*, red. C. Pieper, B. van der Velden, Berlin–Boston 2020.
- Kemezis A.M., *Greek Narrative of the Roman Empire under the Severans*, Cambridge 2014.
- Kumaniecki K., *Literatura Rzymska. Okres Cyceroński*, Warszawa 1977.
- La Bua G., *Man of Peace? Cicero's Last Fight for the Republic in Greek and Roman Historical "Fictions"*, w: *Reading Cicero's Final Years, Studies on Roman Thought and Its Reception*, red. C. Pieper, B. van der Velden, Berlin–Boston 2020.
- Lintott A., *Cicero as Evidence. A Historian's Companion*, Oxford 2008.

- Manuwald G., *Cicero, Philippics 3–9*, t. 1, *Introduction, Text and Translation*, Berlin 2007 (*Texte und Kommentare*, t. 30, cz. 1–2).
- Manuwald G., *Eine Niederlage rhetorisch zum Erfolg machen: Ciceros Sechste Philippische Rede als paradigmatische Lektüre*, „*Forum Classicum*” 2007, 50, 2.
- Manuwald G., *The Function of Praise and Blame in Cicero’s Philippics*, w: *Praise and Blame in Roman Republican Rhetoric*, red. C. Smith, R. Covino, Swansea 2011.
- Marchese R.R., *Speech and Silence in Cicero’s Final Days*, „*The Classical Journal*” 2014, 110, 1.
- McCarthy J., *Octavianus puer*, „*Classical Philology*” 1931, 26.
- Moore G.P., *Master to Pawn: Cicero’s Involvement in the Collapse of Republican Rome*, „*Tenor of Our Times*” 2020, 9, Article 17, <https://scholarworks.harding.edu/tenor/vol9/iss1/17> [dostęp: 21.08.2025].
- Notari T., *Staatsdenken und Rethorik in Ciceros Marcelliana*, „*Fundamina*” 2010, 16, 2.
- Parker V., *Deiotarus: zur Karriere eines Römischen Klientelkönigs*, „*Electrum*” 2018, 25.
- Peer A., *Cassius Dio, Cicero, and the Complexity of Civil War*, w: *Cassius Dio: The Impact of violence, War, and Civil War*, red. C.H. Lange, A.G. Scott, Leiden–Boston 2020.
- Peer A., *Cicero’s Last Caesarian Speech: The Pro rege Deiotaro as a Final Warning before the Ides of March*, w: *Studies in Latin Literature and Roman History*, t. 14, red. C. Deroux, Bruxelles 2008.
- Peirano I., *The Rhetoric of the Roman Fake: Latin Pseudepigrapha in Context*, Cambridge 2012.
- Pina Polo F., *Contra arma verbis: der Redner vor dem Volk in der späten römischen Republik*, Stuttgart 1996.
- Porod R., *Dio and the Failed Politician Cicero*, w: *The intellectual Climate of Cassius Dio, Greek and Roman Pasts*, red. A.M. Kemezis, C. Bailey, B. Poletti, Leiden 2002.
- Rochlitz S., *Das Bild Caesar’s in Cicero “Orationes Caesarianae”. Untersuchungen zur sapientia und clementia Caesaris*, Frankfurt 1993.
- Shackleton Bailey D.R., *Cicero: Epistulae ad Quintum Fratrem et ad M. Brutum*, Cambridge–London–New York 1980.
- Sullivan F.A., *Cicero and Gloria*, „*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*” 1941, 72.
- Syme R., *Rewolucja rzymska*, tłum. A.M. Baziór, Poznań 2009.
- Tempest K., *The Latin Letters of Pseudo-Brutus (Cic. Brut. 1.16 and 1.17)*, w: *Res vera, res ficta: Fictionality in Ancient Epistolography, Trends in Classics*, red. C.R. Jackson, J. Soldo, Berlin 2023.
- Tempest K., *An Ethos of Sincerity: Echoes of the “Republica” in Cicero’s “Pro Marcello”*, „*Greece & Rome*” 2013, 60, 2.
- Usher S., *Cicero’s first Philippic and the Fall of the Republic*, „*Bulletin of the Institute of Classical Studies*” 2010, 53, 1.
- Van der Blom H., *Officium and res publica: Cicero’s political Role after the Ides of March*, „*Classica & Mediaevalia*” 2003, 54.
- Van der Velden B., *Ciceronian Reception in the Epistula ad Octavianum*, w: *Reading Cicero’s Final Years, Studies on Roman Thought and Its Reception*, red. C. Pieper, B. van der Velden, Berlin–Boston 2020.

NOTA O AUTORZE

Hanna Appel – dr hab., prof. UMK, jest filologiem klasycznym i historykiem starożytności. Zajmuje się głównie dziejami i kulturą starożytnego Rzymu. Jest autorką trzech monografii: *Animus liber. Kwestia obiektywizmu w pisarstwie historycznym Sallustiusza* (Toruń

2004); *Kontrowersje wokół senatus consultum ultimum. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej* (Toruń 2013); *Ite in suffragium. O wyborach w Republikańskim Rzymie* (Toruń 2019) oraz *Repetitorium z języka łacińskiego dla studentów historii. Bis repetita placent* (Toruń 2007, 2010).

ABOUT THE AUTHOR

Hanna Appel – associate professor at the Nicolaus Copernicus University, she is a classical philologist and historian working on antiquity. Her academic interests focus mainly on the history and culture of ancient Rome. She is the author of three monographs: *Animus liber. Kwestia obiektywizmu w pisarstwie historycznym Sallustiusza* (Toruń 2004); *Kontrowersje wokół senatus consultum ultimum. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej* (Toruń 2013); *Ite in suffragium. O wyborach w Republikańskim Rzymie* (Toruń 2019), and *Repetitorium z języka łacińskiego dla studentów historii. Bis repetita placent* (Toruń 2007, 2010).